

Στρατηγικές για τη διδασκαλία εκτενών/ακέραιων
κειμένων στη Μέση Εκπαίδευση:
(2) Για μια διδακτική της *Ιλιάδας*

Αντώνης Κ. Πετρίδης
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Ημερίδα: *Διδάσκοντας Αρχαία Ελληνικά... Εκτενή κείμενα, II: Η Ιλιάδα του Ομήρου*

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Λευκωσία
30 Σεπτεμβρίου 2023

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 2]

Στην περσινή ανάλογη εκδήλωση μοιράστηκα μαζί σας σκέψεις για μια διδακτική της *Οδύσσειας*. Ο κεντρικός μου προβληματισμός ήταν ο εξής: θα μπορούσε άραγε ο φιλόλογος να διδάξει ολόκληρη την *Οδύσσεια*, ως ακέραιο κείμενο με αδιάσπαστη ενότητα και λογική, όταν τον εμποδίζουν διάφοροι περιορισμοί, κυρίως η ασυμμετρία διδακτικού χρόνου και διδακτέας ύλης, αλλά και η διάχυτη, διαχρονική πεποίθηση ότι τα εκτενή κείμενα, τουλάχιστον τα αρχαία, δεν μπορούν να διδαχθούν στο ακέραιο παρά μόνο μέσα από επιλεγμένα αποσπάσματα;

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 3]

Η απάντησή μου σε αυτό τον προβληματισμό ήταν καταφατική: ναι, θα μπορούσαμε—με προϋποθέσεις. Υποστήριξα ότι, για να επιτευχθεί ο πιο πάνω ομολογουμένως δύσκολος στόχος, χρειαζόμασταν μια πρακτική μέθοδο συμπύκνωσης της *Οδύσσειας*, βάσει της οποίας το ζουμί του έπους θα μεταδιδόταν εύληπτα και συνοπτικά στους μαθητές—μια μέθοδο, δηλαδή, που θα μας επέτρεπε να διδάξουμε κατ' ουσίαν ακέραιο το ομηρικό έπος, έστω και αν οι συνθήκες μας επιβάλλουν να επικεντρωθούμε μόνο στα χωρία που περιλαμβάνονται στη διδακτέα ύλη. Με άλλα λόγια, ακόμη και αν η διδασκαλία ενός εκτενούς αρχαίου κειμένου στο ακέραιο δεν είναι εκ των πραγμάτων εφικτή, μπορούμε να αποφύγουμε τον αποπροσανατολισμό που επιφέρει η αποσπασματικότητα, αν τηρήσουμε ορισμένες βασικές αρχές στη διδακτική μας προσέγγιση.

Η μέθοδος που εισηγήθηκα στηριζόταν σε τρεις μεθοδολογικούς άξονες:

(α) Σε μια ανάλυση αμιγώς κειμενοκεντρική και λογοτεχνική

(β) Σε μια σπειροειδή μεγαθεματική προσέγγιση του έπους

(γ) Σε μια σχηματική-διαγραμματική-συσχετιστική παρουσίαση της επικής αφήγησης και των σχέσεων ανάμεσα στα διάφορα δομικά της υλικά (χώρος, χρόνος, πρόσωπα, μοτίβα κ.λπ.)

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 4]

Ως προς το (α) παρουσίασα μια διδακτική σύλληψη που αποφεύγει τις περιττές πραγματολογικές παρεκβάσεις, δεν αντιμετωπίζει το έπος ως μεταλλείο πληροφοριών για τον «κόσμο του Ομήρου» ή ως αφορμή για παρεκκλίνουσες αναζητήσεις, αλλά επιμένει να αναδεικνύει τη λογοτεχνική ουσία της *Οδύσσειας* και να απαντά διαρκώς στο ερώτημα: γιατί η *Οδύσσεια* είναι μεγάλη λογοτεχνία; Άλλωστε, είπα, έχουμε ξεπεράσει πια την αντίληψη ότι το μάθημα της αρχαίας λογοτεχνίας από μετάφραση έχει στόχο μια γενική και αόριστη «αρχαιογνωσία». Στόχος μας πλέον είναι (ή πρέπει να είναι) η μελέτη των αρχαίων κειμένων ως λογοτεχνημάτων—και μάλιστα μεγάλων λογοτεχνημάτων, ιδρυτικών και καταστατικών του δυτικού πολιτισμού· η εστίαση, δηλαδή, στις εγγενείς εκείνες ιδιότητες του κειμένου που αποκαλύπτουν/αναδεικνύουν τη λογοτεχνική του αξία συντείνοντας στην αισθητική (και διαισθητική) απόλαυση του αναγνώστη. Τα όποια «πραγματολογικά στοιχεία», είτε αφορούν τον υλικό πολιτισμό του ομηρικού έπους είτε το θεσμικό και ιδεολογικό του εποικοδόμημα μας ενδιαφέρουν—και πρέπει να αποτελούν αντικείμενο εξέτασης—μόνο στον βαθμό που μας βοηθούν να κατανοήσουμε βασικές ιδιαιτερότητες του ποιήματος και με την προϋπόθεση ότι εντάσσονται οργανικά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο λογοτεχνικής ερμηνείας.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 5]

Ως προς τη «σπειροειδή μεγαθεματική» διδακτική μεθοδολογία και τη «σχηματική-διαγραμματική-συσχετιστική παρουσίαση της οδυσσειακής αφήγησης», υπέδειξα αφετηριακά μια βασική αρχή, που (θα πρέπει να) υπαγορεύει και την επιλογή της διδακτέας ύλης. Αν η επιλογή αυτή είναι έξυπνη και ουσιαστική, είναι εφικτό η διδασκαλία μας να επικεντρωθεί σε επεισόδια που συμπυκνώνουν τα μεγάλα θέματα και τα σπουδαιότερα μοτίβα του έπους. Άπαξ και αυτά τα θέματα και μοτίβα απομονωθούν, ο φιλόλογος μπορεί να επανέρχεται διαρκώς σε αυτά, καθώς επανακάμπτουν εξελισσόμενα σε κομβικά σημεία της διδακτικής πορείας.

Χονδρικά μιλώντας, η ουσία της *Οδύσσειας* μπορεί αδρά να αποτυπωθεί σε δύο τριάδες όρων: η πρώτη αφορά τα κορυφαία θέματα (ή «μεγαθέματα») του έπους, δηλαδή τον Πόλεμο, τον Νόστο και τον Οίκο—με αυτήν ακριβώς την αύξουσα σειρά σπουδαιότητας. Η δεύτερη, απομονώνει τα τρία τυπικά επίθετα που διακρίνουν τον επικό πρωταγωνιστή, όπως τα κερδίζει εξελικτικά, επίσης με αυτήν ακριβώς τη σειρά, στην πορεία του κειμένου: *πολύτλας*, *πολύτροπος*, *πολύμητις*. Αν στήσουμε τη διδακτέα ύλη σωστά, αυτή η διπλή ερμηνευτική «αγία τριάς» μπορεί να υπογραμμίζεται σε κάθε διδασκόμενο επεισόδιο.

Υποδεικνύοντας στους μαθητές τη μακροδομή ενός οδυσσειακού επεισοδίου, χαρτογραφώντας τις θεματικές του διακτινώσεις προς άλλα επεισόδια και εμφανίζοντας τη θεματική και ιδεολογική του βαρύτητα για το σύνολο του έπους, μετατρέπει κανείς ένα μεμονωμένο κατά τα άλλα επικό απόσπασμα σε μια διδακτική *mise en abyme*: το μέρος ενός έργου τέχνης ενίοτε αντανακλά το όλον σε μινιατούρα. Στην αρχαία λογοτεχνία, ειδικά της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, η μέθοδος αυτή προσφέρεται κατεξοχήν λόγω της ίδιας της κατασκευαστικής λογικής των κειμένων: οι μεγάλες αφηγηματολογικές μονάδες (οι χαρακτήρες, ο χώρος, ο χρόνος και τα πρόσωπα) ξεδιπλώνονται μέσα από σχέσεις συμμετρίας και αντίθεσης. Αν λοιπόν υπενθυμίζουμε συνεχώς στους μαθητές μας αυτές τις σχέσεις—κατά προτίμηση, μέσα από απτά διαγράμματα, που να οπτικοποιούν τους αφηγηματικούς συσχετισμούς—κάνουμε εφικτό κάτι που εκ πρώτης όψεως μας φάνηκε ανέφικτο: διδάσκουμε όλη την *Οδύσεια* χωρίς να διεξέλθουμε τις χιλιάδες των στίχων της από τον πρώτο ως τον τελευταίο!

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 6]

Δεν ξέρω αν σας έπεισα ή σας βοήθησα πέρσι. Σε κάθε περίπτωση, επανέρχομαι φέτος με μια ανάλογη μεθοδολογική πρόταση για την *Ιλιάδα*. Η βασική μου θέση είναι η ακόλουθη. Αν για την κατανόηση και τη διδασκαλία της *Οδύσσειας* κλειδί ήταν τα μεγαθέματα του Πολέμου, του Νόστου και του Οίκου και τα «τυπικά» (αλλά ουσιαστικότερα!) επίθετα που προσδιορίζουν τον πρωταγωνιστή, το κλειδί για την κατανόηση της *Ιλιάδας* και τη διδασκαλία της ως ακέραίου κειμένου, ακόμη και μέσα από ευάριθμα αποσπάσματα, είναι μια διαφορετική έννοια: ο λεγόμενος επικός-ηρωικός κώδικας τιμής. Ο ηρωικός κώδικας μπορεί να αποτελέσει το μέσο για τη διδακτική συμπύκνωση της ουσίας της *Ιλιάδας*, η οποία θα μπορούσε, έστω απλοϊκά, να αποτυπωθεί στο ερώτημα πώς ο πόλεμος από πηγή δόξας καθίσταται η γενεσιουργός δύναμη της τραγικότητας.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 7]

Ο ηρωικός κώδικας, λοιπόν. Περί τίνος πρόκειται; Με τον φορτισμένο αυτόν όρο περιγράφουμε το σύστημα των αρχών και αξιών που διέπουν τη ζωή ενός επικού ήρωα. Ο ηρωικός κώδικας εδράζεται σε τρεις άξονες-στόχους, την *τιμήν*, το *κλέος* και την *ἀριστείαν*:

- Η *τιμή*, την οποία ο επικός ήρωας επιδιώκει εν ζωή, εξασφαλίζεται από την ένδοξη πολεμική δράση και κατοχυρώνεται από την έμπρακτη αναγνώριση κυρίως των ομοίων (δηλαδή των ανθρώπων ίσου κοινωνικού επιπέδου). Το «έμπρακτο» του πράγματος μεταφράζεται ως *γέρας*: *γέρας* είναι το τιμητικό δώρο, συνήθως μερίδιο από τα υλικά (ή και τα ανθρώπινα!) λάφυρα, το οποίο λαμβάνει ο ήρωας όχι χάριν πλουτισμού αλλά ως απόδειξη και επίδειξη ανώτερου στάτους.
- Το *κλέος* είναι η γενική εκτίμηση της οποίας χαίρει ο ήρωας ως απότοκο της τιμής που διαχρονικά έχει συσσωρεύσει. Αν η τιμή απαιτεί υλικό αντίκρυσμα ή/και άλλες συμβολικές ενέργειες εκ μέρους των ίσων και ομοίων, το *κλέος* στηρίζεται στα επαινετικά, δοξαστικά λόγια που ακούγονται για τον ήρωα ανά την Ελλάδα (*κλέος* < *κλύω*: ακούω), τόσο όσο εκείνος τελεί εν ζωή όσο και μετά θάνατον (η «υστεροφημία»).
- Η *τιμή* και το *κλέος* προϋποθέτουν την *ἀριστείαν*, η οποία, όπως είπα, καταδεικνύεται κυρίως στη μάχη και εξ ορισμού απαιτεί τη σύγκριση με τους ίσους και ομοίους. Ο επικός ήρωας δεν αρκεί να είναι, κατά το μεταγενέστερο κλασικό ιδεώδες, *καλὸς κἀγαθός*: επιβάλλεται το *ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*. Η *ἀριστεία* είναι η διαρκής αγωνία του επικού ήρωα, κάτι για το οποίο μάχεται, κυριολεκτικά και μεταφορικά, εφ' ὅρου ζωής. Ο επικός κόσμος είναι ατομικιστικός, καθώς ο εξατομικευμένος ήρωας απεργάζεται την προσωπική του προαγωγή: είναι όμως και κόσμος δημόσιος, διότι η προαγωγή του ήρωα προϋποθέτει το βλέμμα των άλλων. Το φαίνεσθαι είναι εκ των ων ουκ άνευ στον επικό κόσμο. Δεν υπάρχει τιμή χωρίς απτό, μη ευκαταφρόνητο γέρας και δεν υπάρχει κλέος, αν η φήμη του ήρωα δεν δημοσιοποιείται *urbi et orbi*. Στον επικό κόσμο, τίποτα δεν υφίσταται πραγματικά, αν την υπόστασή του δεν την τεκμηριώνει η κοινή, δημόσια θέα και αναγνώριση. Και κανένα επικό επίτευγμα δεν έχει αξία, αν δεν είναι συγκριτικά ανώτερο άλλων επιτευγμάτων: ο επικός ήρωας οφείλει να είναι και να φαίνεται *ὑπείροχος ἄλλων*—κι όχι οποιωνδήποτε άλλων, αλλά εκείνων με τους οποίους η σύγκριση αποτελεί αφ' εαυτής *τιμήν*: *primus inter pares*.

Συνεπώς, η ανταγωνιστικότητα είναι η πεμπτούσια του επικού ηρωισμού. Ο ήρωας υπάρχει, επειδή υπερέχει, επειδή όλοι το αναγνωρίζουν ἔργω και το διαλαλούν λόγω ότι υπερέχει και επειδή η υπεροχή του αυτή δεν θα ξεχαστεί μετά θάνατον—εφόσον, σε τελική ανάλυση, η ύψιστη ένδειξη κλέους είναι η ίδια η απαθανάτιση-απομνημείωση του ήρωα στους στίχους ενός επικού ποιήματος. Με άλλα λόγια, ενώ η τιμή συνιστά συναλλαγή μεταξύ των ιδίων

των ηρώων, το κλέος, που απομνημειώνει την *ἀριστείαν*, εμπλέκει έναν άλλον, εξίσου κρίσιμο παράγοντα, τον *ἀοιδόν*. Ο Αχιλλέας αποκομίζει *τιμὴν* από τη Βρισηίδα ως γέρας και κλέος από τις φόρμουλες που συνοδεύουν κάθε αναφορά στο όνομά του: *ἄριστος Ἀχαιῶν, πόδας ὠκύς, ποδάροκης, δῖος, θεοείκελος, ππολίπορθος, ῥηξίνωρ* κ.τ.ό. Καμία ένδειξη κλέους, όμως, δεν βαραίνει τόσο όσο εκείνη η πρώτη φράση στα χείλη του ιλιαδικού ποιητή: *μῆνιν ἄειδε, θεά...*

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 8]

Ας επιστρέψουμε προσώρας στο δίπολο αρχαιογνωσία/λογοτεχνική ανάλυση. Πράγματι, τα «πραγματολογικά» και τα «αρχαιογνωστικά» του ηρωικού κώδικα αξιών που θα μπορούσαμε ή και θα επιβαλλόταν να διδάξουμε, προκειμένου οι μαθητές να συλλάβουν τι εστί επικός ηρωικός κώδικας, είναι πολλά:

- το μυκηναϊκό σε αντιδιαστολή με το αρχαϊκό ιστορικό υπόστρωμα του ομηρικού κόσμου·
- η πολιτική οικονομία του κόσμου των ηρώων σε σχέση με τον κόσμο των μη ηρώων·
- η σχέση ανθρώπων και θεών·
- η υλική και εξωστρεφής διάσταση της *τιμῆς*·
- ο θεσμός της φιλοξενίας και των δώρων·
- η κοινωνιολογία της *ἀριστείας* και της ομηρικής μάχης—και πολλά άλλα.

Η επισήμανση τέτοιων στοιχείων, βεβαίως, ούτε άσκοπη ούτε ανούσια είναι—αντιθέτως, όπως προσημείωσα, η ενίσχυση των μαθητών με βασικές γνώσεις είναι αναπόφευκτη: «το παρελθόν είναι ξένη χώρα» στην οποία, για να πλοηγηθούμε, χρειαζόμαστε χάρτη. Ο ηρωικός κώδικας, άλλωστε, δεν είναι δημιούργημα της *Ιλιάδας*: αποτελεί τη σχηματοποιημένη και φαντασιώδη απόδοση μιας παρελθοντικής κουλτούρας, που υπάρχει πια μόνο στο επικό τραγούδι (ή μόνο ως επικό τραγούδι). Η επική ποίηση είναι κληρονομιά μιας μακραίωνης προφορικής παράδοσης, που διασώζει τα πρωτογενή (μυκηναϊκά) στρώματα αλλά σταδιακά τα μπολιάζει, ευδιακρίτως, με τα καινούρια πολιτισμικά υποδείγματα της αρχαϊκής εποχής. Η *Ιλιάδα* δεν εφευρίσκει την έννοια του επικού ήρωα. Η ιδιαίτερη ένταση, όμως, που διακρίνεται στον πυρήνα του ηρωικού ιδανικού, όπως αυτό μεταποιείται από τον «Όμηρο», όπως δοξάζεται και υπονομεύεται ταυτόχρονα στο πρόσωπο του Αχιλλέα, είναι ιδιαίζοντως ιλιαδική. Ως τέτοια, αποτελεί τελικά το ύστατο τεκμήριο του ποιητικού μεγαλείου του αρχαιότερου ομηρικού έπους και κατεξοχήν εργαλείο για τη διδασκαλία της όλης *Ιλιάδας* στην ουσία της, αν όχι σε όλο της το μήκος και πλάτος. Η αρχαιογνωστική πληροφορία συνιστά αναπαλλοτρίωτη θεμελιώδη γνώση· όμως,

αποπροσανατολίζει, αν σερβίρεται υπέρμετρα, αυτόνομη και αυτάξια, ξεκομμένη από μια πλατύτερη, συνθετικότερη προσέγγιση του έπους ως λογοτεχνίας, η οποία να συνιστά τον αδιαπραγμάτευτο τελικό μας στόχο.

Πρωτευόντως, οφείλουμε να διδάξουμε τον ηρωικό κώδικα ως ποιητική πρώτη ύλη για τον ποιητή της *Ιλιάδας* εκμαιεύοντας από τους μαθητές μας απαντήσεις σε ερωτήματα όπως τα ακόλουθα. Πώς με βοηθά η αντίληψη του ηρωικού ιδεώδους να ερμηνεύσω την *Ιλιάδα* ως λογοτεχνία; Τι είναι αυτό που καθιστά το ηρωικό ιδεώδες βασικό ερμηνευτικό κώδικα για το έπος και μέτρο της λογοτεχνικότητάς του; Εν τέλει, πώς ο επικός κώδικας μπορεί να αποτελέσει την κάψουλα εκείνη που θα συμπυκνώσει τη διδασκαλία του όλου της *Ιλιάδας* μέσα από την ανάλυση ευφυώς επιλεγμένων μερών;

Το ιλιαδικό έπος περιστρέφεται γύρω από το πυρηνικό ερώτημα τι εστί (ή τι εστί πλέον) επικός ήρωας. Έχοντας πλήρη συναίσθηση της μεταίχμιακής του θέσης ανάμεσα σε δύο κόσμους, υπαρκτούς ή νοερούς, η *Ιλιάδα* εκμεταλλεύεται ποιητικά τη σύγκρουση ανάμεσα στον πρωτογενή ατομικισμό του επικού ηρωισμού και τις νεώτερες επιταγές της υπεράσπισης μιας ευρύτερης συλλογικότητας, όπως είναι η πόλη-κράτος ή ακόμη και η αναθρώσκουσα έννοια του έθνους. Σε ποιον από τους δύο κόσμους ανήκει ο ιλιαδικός ήρωας—αν ανήκει σε κάποιον από τους δύο και δεν μετεωρίζεται ανάμεσά τους; Είναι ακόμη έγκυρος ο κόσμος αυτός ή μήπως αποτελεί υπόλειμμα ενός καταδυναστευτικού παρελθόντος, που εγκλωβίζει τον ήρωα σε μια άφευκτη πορεία προς την τραγικότητα; Διότι, αν η μοίρα του επικού ήρωα είναι να μετεωρίζεται ανάμεσα σε δύο κόσμους με συγκρουόμενες αξίες, τότε το ακόλουθο ερώτημα καθίσταται απείρως πιο σύνθετο: για ποιον πολεμά (πια) ο ήρωας—όχι του έπους γενικά αλλά της *Ιλιάδας* ειδικότερα; Για τον εαυτό του; Για την πόλη του και τους ανθρώπους που την κατοικούν; Για την εθνική του κοινότητα; Για όλα αυτά μαζί; Συνάδουν όλα αυτά ή μήπως η συγχώνευσή τους είναι εκ των πραγμάτων ασταθής; Μπορεί πια—όχι στο έπος ως αφηρημένη πρότερη έννοια, αλλά στην *Ιλιάδα* ως συγκεκριμένο ποίημα—το διακύβευμα της μάχης να είναι, απλοϊκά, η ατομική τιμή, όταν παίζεται η μοίρα μιας πόλης και των ανθρώπων που την κατοικούν; Έχουν σημασία πια οι βασιλικές έριδες για το γέρας, όταν παίζεται η τιμή ενός έθνους, όταν, μετά από δέκα χρόνια πολυαίμακτου πολέμου, αυτή η τιμή δεν σώζεται πλέον μόνο με την αποκατάσταση μιας μοιχαλίδας που κλέφτηκε με τον αγαπητικό της ή όταν το έθνος παλεύει να διασώσει τα τελευταία ψήγματα της αξιοπρέπειάς του αποφεύγοντας την ταπείνωση να του κάψει το εχθρικό χέρι τα καράβια, το μέσον και το σύμβολο του περιπόθητου νόστου;

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 9]

Οι πιο πάνω προβληματισμοί αναδεικνύουν την πιο στρατηγική ίσως χειρονομία του ποιητή της *Ιλιάδας* ως προς τη μεταποίηση του ηρωικού κώδικα σε ποιητική πρώτη ύλη. Στην *Ιλιάδα*, η έννοια «επικός ήρωας» δεν είναι ενιαία και ομοιογενής. Το έπος παρέχει μια σειρά από αντίμολες εκδοχές του επικού ηρωισμού, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται και έναντι των οποίων τοποθετείται το μοντέλο του Αχιλλέα, ο οποίος εκπροσωπεί τελικά—κι αυτό είναι το πρώτο και το κύριο που πρέπει οι μαθητές μας να κατανοήσουν—μια προβληματική υποστασίωση του ηρωικού ιδεώδους. Η προβληματική φύση του Αχιλλέα αποκαλύπτεται μέσα από τη συναλοιφή του με άλλες, υγιέστερες εκδηλώσεις του ηρωικού ιδανικού. Η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, όπως και πολλά άλλα παραδοσιακά αφηγήματα, δομείται στη βάση συμμετρικών σχέσεων παραλληλισμού και αντίθεσης μεταξύ των μερών της. Οι χαρακτήρες, μεταξύ άλλων, συναποτελούν ένα τέτοιο σύστημα σχέσεων. Οι χαρακτήρες δεν «χαρακτηρίζονται» αφ' εαυτών αλλά πάντοτε με αναφορά σε χαρακτήρες ομόλογους, παράλληλους και αντίθετους. Στην *Οδύσσεια*, π.χ., ο Οδυσσεύς αντιπαραβάλλεται με ανδρικά αλλά και γυναικεία παραδείγματα, τα οποία «λένε κάτι», το καθένα κάτι διαφορετικό, για τη φύση του πρωταγωνιστή. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Αχιλλέα.

Στην πραγματικότητα, στην *Ιλιάδα* ενεργούν τρεις διακριτές τάξεις ηρώων:

- Την πρώτη τάξη αποτελούν οι τρεις ηρωικοί κολοσσοί που κινούν δυναμικά την πλοκή και παράγουν τις μεγάλες, τραγικές ανατροπές. Από τη μια, ο αρχιστράτηγος Αγαμέμνωνας, ο ὄρχαμος λαῶν, που παραδόξως δεν είναι ο ἄριστος Ἀχαιῶν· από την άλλη ο ὠκύπους αλλά και ὠκύμορος γιος του Πηλέα, ο Αχιλλέας, του οποίου η θέση στο συλλογικό σώμα είναι εξαρχής ἀβολῆ· και ανάμεσά τους ο τραγικός υπερασπιστής της Τροίας, ο Έκτορας, ο οποίος τίθεται στο τέλος ενώπιον ενός σκληρού διλήμματος. Στην περίπτωση του Αγαμέμνονα και του Αχιλλέα, έχουμε να κάνουμε με ήρωες με υπέρογκα πάθη και υπερευαίσθητο θυμικό, που προσκολλώνται στην τιμὴν και την αἰδῶ σε βαθμό που τους εξωθεί σε αυτοκαταστροφικά άκρα. Ο Έκτορας δεν φαίνεται εκ πρώτης ὄψεως να ταιριάζει με αυτή την κατηγορία—θα δούμε όμως την περίπτωση αυτή στη συνέχεια.
- Στο άλλο άκρο του φάσματος κινούνται ο Φοίνικας, ο Νέστορας και ο Πρίαμος, οι παροπλισμένοι δηλαδή παλαιοί πολεμιστές, που δεν έχουν την πολεμική ἔξαρση των παραπάνω, συμμετέχουν ελάχιστα στα πολεμικά δρώμενα, αποτελούν όμως για αυτούς ακριβώς τους υπέρογκους νεαρούς ηγήτορες φωνή συνείδησης και πηγή σοφίας—αν και βεβαίως, κι αυτό είναι χαρακτηριστικό, μέχρι τη ραψωδία Ω είναι φωνές βοῶντων ἐν τῇ ἐρήμῳ. Οι παλαιοί πολεμιστές εκπροσωπούν ένα μέτρο και μια σύνεση που η νέα γενιά

ηγητόρων δείχνει να έχει απωλέσει, με αποτέλεσμα να ενεργοποιήσει τους μηχανισμούς της καταστροφής.

- Ενδιαμέσως των δύο άκρων κινούνται δύο οικογένειες ηρώων που χρήζουν προσοχής:
 - Η πρώτη οικογένεια είναι μονομελής: την ενσαρκώνει ο Οδυσσεύς. Ήδη στην *Ιλιάδα*, ο Ιθακήσιος βασιλιάς προτείνει μια ιδιότυπη εκδοχή του ηρωικού ιδεώδους, που έχει μεν κάτι από τη *μητιν* του νεώτερου έπους, η οποία, όμως, ενώ στην *Οδύσσεια* μεγαλύνεται, στον κόσμο της *Ιλιάδας* σφηνώνεται κάπως άβολα, ενίοτε αμφίσημα και προβληματικά.
 - Η δεύτερη από τις ενδιάμεσες κατηγορίες, αυτή που εκπροσωπούν ο Γλαύκος, ο Διομήδης και ο Αϊάντας, είναι ακόμη πιο ενδιαφέρουσα, καθώς αυτοί οι ήρωες φαίνεται να ενσαρκώνουν στο έπος την υγιή, μετρημένη και εν τέλει αυθεντική εκδοχή του ηρωικού ιδανικού, την οποία ο Αγαμέμνωνας και βεβαίως ο ίδιος ο Αχιλλεύς, όσο κι αν κόπτεται γι' αυτήν στο Α, καπελώνουν και καταρρακώνουν. Αν μας ενδιαφέρει η σκηνή του Γλαύκου και του Διομήδη, αν ο θεσμός της φιλοξενίας αξίζει να καταστεί τμήμα της διδασκαλίας μας, είναι γιατί στη σκηνή αυτή ο Έλληνας και ο Τρώας τιμούν εκείνον ακριβώς τον κώδικα ηρωικής συμπεριφοράς, που ο υπερτροφικός εγωισμός και η ανεξέλεγκτη *μητις* δεν επιτρέπουν στους δύο αρχηγέτες των Αχαιών να σεβαστούν.

Ο Διομήδης και ο Αϊάντας, αδιαμφισβήτητοι *ἀριστεῖς* οι ίδιοι, αναγνωρίζουν όρια στην πολεμική τους δράση: όρια που τίθενται από τις φυσικές και τις θεϊκές δυνάμεις, τις ηθικές επιταγές, τις στρατηγικές συγκυρίες. Τέτοια όρια δεν γνωρίζουν ούτε ο Αγαμέμνωνας ούτε βεβαίως ο Αχιλλεύς. Είναι σημαντικό το ότι οι «υγιείς» εκδοχές του ηρωισμού τίθενται σε δεύτερο πλάνο στην *Ιλιάδα*: ότι τα γρανάξια της ιστορίας τα κινούν οι ακραίοι κολοσσοί και ότι μετρημένοι ήρωες, όπως ο Αϊάντας, παρότι δεν υστερούν σε ηρωικό μέγεθος, παίζουν δεύτερο βιολί. Η *Ιλιάδα*, όπως είπαμε και θα ξαναπούμε, ενέχει το σπέρμα της τραγωδίας—και η τραγωδία τροφοδοτείται από τους ανεξέλεγκτους όγκους των ακραίων θυμικών.

Για να αντιληφθώ λοιπόν την *Ιλιάδα* ως λογοτέχνημα που λειτουργεί με τους δικούς του όρους, οι οποίοι δεν είναι κατ' ανάγκην οι δικοί μας, δεν αρκεί να «χαρακτηρίσω» τον Αχιλλέα ως «οξύθυμο», τον Έκτορα ως «γενναίο», τον Αγαμέμνονα ως «αυταρχικό» και τον Διομήδη ως «ευγενή» (ή ό,τι άλλο παρεμφερές). Χρειάζεται να δώσω στους μαθητές μου να αντιληφθούν: (α) ότι ο «χαρακτηρισμός» των ηρώων είναι προϊόν της συναλοιφής τους στην αφήγηση και προκύπτει πάντοτε *συσχετιστικά*: (β) ότι πίσω από κάθε μείζονα τουλάχιστον ιλιαδικό ήρωα κρύβεται ένα ιδιαίτερο σύστημα αξιών, που αντιστοιχεί σε μια επίσης ιδιαίτερη εκδοχή του ηρωικού ιδανικού: (γ) ότι κάθε τέτοια εκδοχή ενέχει τις ασυνέπειες και τις αντιφάσεις της και αυτές ακριβώς αναδεικνύουν τη βαθύτερη ουσία του ποιήματος.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 10]

Μια βασική αντίφαση που διέπει τον ηρωικό κώδικα είναι η εξής: ο επικός ηρωισμός στηρίζεται στον πόλεμο κι όμως ο πόλεμος παράγει θάνατο και πόνο, ο οποίος μόνο μερικώς (και μόνο για λίγους) απαλύνεται από την αθανασία που εξασφαλίζει η επική ποίηση. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, εύκολα διακρίνει κανείς στο ιλιαδικό έπος και μια ανάλογη σύγκρουση ανάμεσα στο ατομικιστικό σχήμα («ήρωες εναντίον ηρώων») και στην αναδυόμενη εθνογενετική δυναμική που θέτει «Έλληνες εναντίον Τρώων»: δηλαδή, ανάμεσα στον πόλεμο ως πεδίο *δόξης λαμπρόν* για ήρωες που πολεμούν ως άτομα (και που μοιράζονται τις ίδιες βασικές αξίες με τους αντιπάλους) και στον πόλεμο ως πανελλήνια εκστρατεία για την αποκατάσταση μιας «εθνικής» ντροπής (και αντιστοίχως ως μάχη για τη σωτηρία της επαπειλούμενης πατρίδας).

Τα επεισόδια στα οποία η ιδεολογική αυτή ένταση εμφανίζεται περισσότερο είναι κυρίως—και όχι απροσδόκητα—οι μεγάλες μονομαχίες: αρχικά, στη μονομαχία Μενέλαου-Πάρη (όπου η διαμάχη των προσώπων, των δύο βασικών ανταγωνιστών, συμπλέκεται με τη διαμάχη των εθνών, αφού ο Μενέλαος και ο Πάρης πολεμούν αντί του «εθνικού στρατού» από τον οποίο προέρχονται) και αργότερα, ίσως πιο καθαρά, στο επεισόδιο του Διομήδη και του Γλαύκου, όπου η σχέση ξενίας απαγορεύει τη σύγκρουση—δηλαδή, όπου η ατομική και οικογενειακή διασύνδεση υπερφαλαγγίζει την «πατριωτική» επιταγή. Αυτή η παλινδρόμηση βεβαίως κορυφώνεται φυσιολογικά στις δύο καθοριστικότερες μονομαχίες, του Έκτορα με τον Πάτροκλο και του Αχιλλέα με τον Έκτορα, όπου και πάλι το ατομικό και το συλλογικό καθίστανται δυσδιάκριτα: ο Πάτροκλος πολεμά, φαινομενικά, για να σώσει τους Έλληνες, αλλά στην πραγματικότητα παρασύρεται από μια ατομικιστική («υπεροψίαν και μέθην»). Κι ο Έκτορας είναι ο κατεξοχήν φορέας του *ἀμύνεσθαι περί πάτρης*, αλλά... Αυτό το «αλλά» θα το αναλύσουμε πιο κάτω.

Η ένταση ανάμεσα στον πόλεμο ως ατομική και ως συλλογική υπόθεση ενδεχομένως αποτελεί το σημείο τριβής ανάμεσα στα μυκηναϊκά και τα αρχαϊκά στρώματα της επικής αφήγησης. Θα μπορούσαμε να συζητάμε επί ώρες με τους μαθητές μας για το πώς αλλάζει η δομή της ελληνικής κοινωνίας τον 8ο αιώνα π.Χ., πώς αρχίζουν να διαμορφώνονται στοιχεία εθνικής συλλογικότητας αυτήν ακριβώς την εποχή και πώς μεταρρυθμίζεται η κοινωνική οργάνωση προς την κατεύθυνση μεγαλύτερης ισότητας και μαζικότερης συμμετοχής. Λιγότερο όμως πρέπει να μας απασχολεί αυτό καθαυτό το ιστορικό συγκείμενο. Περισσότερο πρέπει να ψάχνουμε πώς τέτοιες ιστορικές γνώσεις μπορούν να μας ωθήσουν στα ενδότερα της ιλιαδικής ποίησης.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 11]

Εκ πρώτης όψεως η αντίθεση ατομικισμός-πατριωτισμός φαίνεται να αντιστοιχεί στο ζεύγος Αχιλλέας-Έκτορας. Το γεγονός είναι εξ ορισμού ενδιαφέρον, διότι αναβαθμίζει με τρόπο «περίεργο» (περίεργο και για μας αλλά και για τους αρχαίους!) τον Έκτορα: ο Αχιλλέας είναι «the individualist hero par excellence», λέει ο Michael Silk· ο Έκτορας, αντίθετα, έχει ρίζες και οικογένεια. Είναι όμως τόσο μονοσήμαντα τα πράγματα; Είναι η *Ιλιάδα* η απλοϊκή εν τέλει ιστορία του «ατομιστή» Αχιλλέα, που ζητεί από τον Δία να βασανίσει τους Αχαιούς, ώστε «να δουν τι βασιλιά έχουν» (*ἵνα πάντες ἐπαύρωνται βασιλῆος*), και του «πατριώτη» Έκτορα, για τον οποίο *εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης*; Σαφώς και όχι... Αν ήταν, θα αποτελούσε ποίημα πολύ κατώτερης στάθμης. Η αντίθεση Αχιλλέα-Έκτορα δεν είναι τόσο κάθετη όσο δείχνει. Η αποδόμησή της, η αποκάλυψη ότι παραδόξως, την κρίσιμη ώρα, Αχιλλέας και Έκτορας δεν λειτουργούν και τόσο διαφορετικά, αποκαλύπτει πολλά για τη λειτουργία του ηρωικού κώδικα ως παραγωγού τραγικότητας στην *Ιλιάδα*.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 12]

Ας αναλογιστούμε το εξής. Ο θάνατος του Αχιλλέα είναι ουσιαστικά αναπόφευκτος, νομοτελειακό αποτέλεσμα όχι τόσο της μοίρας του, όσο των αποφάσεων και των επιλογών του, οι οποίες υπαγορεύονται αναπόδραστα από την υπερτροφική του προσήλωσή στην τιμήν και από τις ακραίες εκδηλώσεις του θυμικού του. Ο Αχιλλέας δεν θα ήταν Αχιλλέας, αν είχε πράξει διαφορετικά. *Τι συμβαίνει όμως με τον Έκτορα; Είναι κι ο δικός του θάνατος αναπόφευκτος;*

Το φοβερό όραμα του Πριάμου και ο θρήνος της Εκάβης στο X είναι πράξεις ομόλογες με τις ικεσίες της Ανδρομάχης, τις τύψεις του Έκτορα και τη σπαρακτική του προσευχή για τον Αστυάνακτα, το βυζανιάρικό του, στο Z: αυτή είναι άλλωστε η μέθοδος με την οποία η *Ιλιάδα* προοικονομεί την άλωση της Τροίας. Κι όμως, στο X, η στιγμιαία υπαναχώρηση του Έκτορα δείχνει ότι θεωρητικά υπήρχε διέξοδος: να συμβιβαστώ για το καλό της Τροίας; Να παραδώσω την Ελένη; Να αποφύγω τη μάχη και τον θάνατο; Ο Έκτορας έχει επιλογές και το γνωρίζει. Πιθανή υποχώρησή του δεν θα σήμαινε κατ' ανάγκην δειλία ή φυγομαχία, αφού η παρουσία του αποτελούσε τη μοναδική ελπίδα για την πόλη και τον οίκο του. Εντούτοις, αποφασίζει να πολεμήσει γνωρίζοντας ότι θα πεθάνει και κυρίως γνωρίζοντας ότι ο θάνατός του ισοδυναμεί, σχεδόν συμπίπτει, με την πτώση της Τροίας—τη στιγμή που ο ίδιος αποκαλύπτει πως υπάρχει περιθώριο σωτηρίας. Κατά την κορυφαία του στιγμή ο Έκτορας δεν προτάσσει, αυστηρά μιλώντας, το συμφέρον της «πατρίδος», αλλά κάτι άλλο.

Ένα «τυπικό» στοιχείο επικής αφηγηματικής τεχνικής εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία. Είναι δύο οι περιπτώσεις στις οποίες ο Έκτορας βρίσκεται ενώπιον του πειρασμού να αποφύγει τη σύγκρουση, πρώτα στο Ζ, στην *ὀμιλίαν* με την Ανδρομάχη, και μετά στο Χ, λίγο πριν τη μοιραία μονομαχία. Και στις δύο (Ζ 442, Χ 105), ο πειρασμός αποκρούεται με γνώμονα την *τιμήν* και την *αἰδῶ*. Το λεκτικό είναι και στις δύο περιπτώσεις πανομοιότυπο: *αἰδέομαι Τρῶας καὶ Τρωάδας ἔλκεσιπέπλους*—μόνο που στην πρώτη περίπτωση το *αἰδέομαι* φέρνει τον Έκτορα σε αντίθεση με τον Πάρη (ο Πάρης κρύβεται, ο Έκτορας βγαίνει μπροστά), ενώ στη δεύτερη ουσιαστικά τον ευθυγραμμίζει με τον Αχιλλέα. Στην ψυχή (και) του Έκτορα υπερισχύει εν τέλει η «ατομική» *αἰδώς* και το προσωπικό κλέος. Προτιμάται ο ευκλής θάνατος παρά η ακλεής επιβίωση του ίδιου (ή και της Τροίας!).

Θα μπορούσε βεβαίως να πει κανείς ότι ο θάνατος και του Έκτορα είναι αναπόφευκτος, ακριβώς διότι αναπόφευκτη και ακατάσχετη είναι η πορεία του Αχιλλέα προς τον δικό του χαμό· αλλά σε ό,τι αφορά στον ίδιο τον Έκτορα—θεωρητικά τουλάχιστον, αλλά ο ποιητής φροντίζει να το υπογραμμίσει αυτό ζωηρά, σε μια σκηνή που θυμίζει έντονα τον Χριστό στη Γεσθημανή—υπήρχε κι άλλη οδός. Ο θάνατος του Έκτορα, όσο κι αν μας φαίνεται περίεργο, προβάλλει ως προϊόν αυτού του ιδιότυπου ηρωικού «ατομικισμού»!

Ως συνήθως, η *Ιλιάδα* αντιμετωπίζει την απόφαση του Έκτορα υπό το πρίσμα των λεγόμενων «διττών κινήτρων» (*double motivation*), που συχνά καθορίζουν τις πράξεις των επικών ηρώων: *ὄλοη μοῖρ' ἐπέδησεν* τον Έκτορα, λέγεται κάπου. Όμως, το ότι ο Έκτορας στέκεται τελικά μπροστά στο άμαχο κύμα που είναι ο Αχιλλέας δεν είναι προϊόν θεϊκού καταναγκασμού—κι ας αποτελεί ο θάνατος του Έκτορα *Διὸς βουλήν*—αλλά ελεύθερη προσωπική του απόφαση, που υπαγορεύεται από έναν κώδικα αξιών που είναι τόσο ακαταμάχητος όσο και ο αντίπαλός του. Η παρέκκλιση από αυτό τον κώδικα αξιών είναι αδιανόητη και για τον Αχιλλέα και τον Έκτορα, σε βαθμό που κάθε άλλη πιθανή νομιμοφροσύνη (προς τους συντρόφους, την πατρίδα, την οικογένεια) παραμερίζεται. Ενώ ο Τρώας πολεμιστής δείχνει να βρίσκεται εγγύτερα στο οπλιτικό ιδεώδες, κατά το οποίο το σύνολο του συνόλου υπερφαλαγγίζει το άτομο, στο τέλος λειτουργεί σαν τυπικός ιλιαδικός ήρωας.

Η μοίρα και η προσωπική επιλογή, συνεπώς, δεν συνιστούν στην περίπτωση των δύο αυτών ηρώων δύο ανεξάρτητες συστάδες κινήτρων, αλλά δυνάμεις που εφάπτονται και σχεδόν ταυτίζονται: ο ηρωικός κώδικας, που τους σπρώχνει νομοτελειακά προς τον θάνατο, είναι ο ίδιος μια μορφή *ὄλοης μοίρας*. Αναλόγως, η επιλογή του θανάτου δεν συνιστά ούτε «αυτοθυσία» αλλά ούτε βεβαίως και το αντίθετο, δηλαδή πρόταξη του Εγώ έναντι της συλλογικότητας: συνιστά συνεπή προσήλωση σε μια στάση ζωής που παραδόξως αφορά το άτομο αλλά την ίδια στιγμή το υπερβαίνει. Οι ίδιες δηλαδή οι μοντέρνες κατηγορίες *Άτομο/Συλλογικότητα* είναι

απλουστευτικές, άρα εν δυνάμει παραπειστικές στην περίπτωση της *Ιλιάδας*, στην περίπτωση του Έκτορα και του Αχιλλέα.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 13]

Το ηρωικό ιδεώδες, λοιπόν, φέρει πολλαπλά προσωπεία στην *Ιλιάδα*, αλλά καταλήγει τελικά στην ίδια βαθιά τραγικότητα. Ο ηρωικός κώδικας, η επιταγή του *αἰὲν ἀριστεύειν*, της τιμῆς εν ζωή και του κλέους μετά θάνατον, βιώνεται από τους ήρωες της *Ιλιάδας* και ειδικά από τον Αχιλλέα και τον Έκτορα, σε μια κοινωνία που επενδύει τόσα στην *αἰδῶ*, ως μοίρα. Ο πόλεμος ως μέσο για κλέος ἄφθιτον και ως πηγή δυστυχίας είναι σε τελική ανάλυση στοιχεία τραγικώς αδιαχώριστα, ειδικά μάλιστα όταν ο αποτελεσματικότερος τρόπος για το ἄφθιτον κλέος είναι ακριβώς η φυσική φθορά.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 14]

Αντιλαμβανόμαστε με ποιο τρόπο απαντώντας στο ερώτημα *τι εστί τραγικός ήρωας* οδηγούμαστε στα ενδότερα της *Ιλιάδας*, στην προσέγγιση των πιο σπουδαίων μεγαθεμάτων του ποιήματος: της σχέσης ανάμεσα στην (ιδανική) ζωή και τον (ιδεώδη) θάνατο, στον πόλεμο και το κλέος, τον ήρωα και τον μη ήρωα. Ο ηρωικός κώδικας πάνω από όλα είναι το στοιχείο που προσδίδει στο ποίημα το πιο ιδιαίζον και πιο διαχρονικό λογοτεχνικό του γνώρισμα, αυτό που ο Richard Rutherford ονόμασε «tragic form and feeling» («τραγική μορφή και αίσθημα»).

Η *Ιλιάδα* είναι ποίημα στο οποίο δύο μοναδικοί, απaráμιλλοι ήρωες, που ορίζουν ο ένας τον άλλο, κινούνται αναπόφευκτα, νομοτελειακά, αλλά και πάλι απολύτως συνειδητά και ελεύθερα, προς τον χαμό τους. Για να παραφράσουμε τον όρκο των Αθηναίων εφήβων, ο Αχιλλέας και ο Έκτορας είναι *μόνοι*, ακόμη κι αν μάχονται *μετά πολλῶν*. Η φυσική απομόνωση του Αχιλλέα και του Έκτορα από τους συμπολεμιστές τους, του πρώτου εξαρχής, του δεύτερου στο τέλος, είναι απλώς η σωματοποίηση μιας κατάστασης οντολογικής, που προαναγγέλλει γραμματολογικά την απομόνωση του τραγικού ήρωα, όπως θα τη δούμε κυρίως στον Σοφοκλή. Οι μεγάλοι ήρωες, τόσο ο Αχιλλέας όσο και ο Έκτορας, είναι εξ ορισμού οντολογικώς απομονωμένοι, ακριβώς διότι το μεγαλείο τους αποτελεί στην ουσία, όσο κι αν μας φαίνεται περίεργο, μορφή εκκεντρισμού: συνιστά ακραία εκδοχή—ή εξώθηση στα άκρα—της κυρίαρχης κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας του επικού κόσμου. Την «υγιή», μετρημένη εκδοχή του ηρωικού ιδεώδους εκπροσωπούν στην *Ιλιάδα* πιο χαρακτηριστικά, όπως είπαμε, ο Γλαύκος και ο Διομήδης. Τη διαφορετική έκβαση που θα μπορούσαν να πάρουν τα πράγματα, χωρίς κατ' ανάγκην υποτιμητικές εκπτώσεις στην τιμήν, υπαινίσσονται επίσης ματαιωμένες πράξεις, όπως η μονομαχία του Μενελάου και του Πάρη. Την εκπροσωπεί ακόμη, αλλά με τη μορφή του

τραγικού *ἀδυνάτου*, όπως είδαμε, η στιγμιαία παλινδρόμηση του Έκτορα στο Χ. Ο Αχιλλέας και ο Έκτορας, τα δύο αυτά ηρωικά τέρατα, δεν είναι ούτε οι τυπικότεροι ούτε οι υγιέστεροι εκπρόσωποι του ηρωικού κώδικα: με τη φύση τους και τις τελικές τους επιλογές ενσαρκώνουν ακραίες και άρα τραγικές εκδοχές του ηρωικού ιδεώδους. Η τραγικότητα, όμως, των ηρώων αυτών τους επενδύει με μια αξιοπρέπεια μοναδική: από αυτή την άποψη είναι ανώτεροι και από τους θεούς.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 15]

Καθώς λοιπόν καταρρέει η φαινομενική αντίθεση Αχιλλέα και Έκτορα, ο ηρωικός κώδικας στην ιδιαίτερη *ιλιαδική* εκδοχή του αναδεικνύει μια ακόμη σημαντική διάσταση της *Ιλιάδας*: ο ηρωικός κώδικας συνέχει, δεν διαχωρίζει τους αντιμαχομένους. Σε μια εποχή κατά την οποία αρχίζουν να διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις μιας ελληνικής εθνοσυλλογικότητας, και παρά το γεγονός ότι οι κατοπινές γενιές (αρχαίων) Ελλήνων θα δουν τον τρωικό πόλεμο ως το αρχέτυπο της σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας και Ασίας, η *Ιλιάδα* η ίδια κινείται υπεράνω της διάκρισης μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Ο ηρωικός κώδικας στην *Ιλιάδα* είναι ένα κοινό σύνολο αξιών, μια ιδιαίτερη ανθρωπολογία, που προσδιορίζει ένα είδος ανθρώπου που κρίνεται με διττή αναφορά, αφενός στους «υφισταμένους» του, τους απλούς και ταπεινούς βροτούς, και αφετέρου στους «προϊσταμένους» του, τους θεούς.

Συνεπώς, με αναφορά στην λογοτεχνική λειτουργία του επικού ηρωικού κώδικα, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα και την ποιητική (και ποιητολογική) σκοπιμότητα του περιβόητου «ανθρωπομορφισμού» των θεών στην *Ιλιάδα*: όσο πιο πολύ οι θεοί φέρονται να μοιάζουν στους ανθρώπους, τόσο περισσότερο μάς εντυπώνεται το αδιαπέραστο φράγμα που διαχωρίζει τις δύο οντολογικές κατηγορίες.

Η μια όψη του νομίσματος είναι ότι η ομοιότητα ανάμεσα στις κοινωνίες των ανθρώπων και των θεών ως προς την οργάνωση, τις αξίες και τον κώδικα συμπεριφοράς, ακόμη και τις αδυναμίες, τα πάθη, τις μικροπρέπειες, αποτελεί πράξη επικύρωσης της πολιτικής οικονομίας του *ιλιαδικού* κόσμου (ο τρόπος οργάνωσης των βροτείων πραγμάτων αποτελεί αντικαθρέφτισμα της θείας τάξης). Η άλλη όψη όμως φανερώνεται από αυτό που ο Karl Reinhardt αποκάλεσε «sublime triviality»: οι διαμάχες μεταξύ των θεών δεν έχουν τίποτε να ζηλέψουν από αυτές των ανθρώπων σε ένταση και πάθος, «στερούνται» όμως αυτό που κάνει τις ανθρώπινες διαμάχες ανθρώπινες: τον πόνο, την καταστροφή και εν τέλει τον θάνατο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Michael Silk (69 κ.ε.), οι θεοί στην *Ιλιάδα* είναι πανίσχυροι, πανέμορφοι και βεβαίως αθάνατοι: βρίσκονται πάνω από τη φθορά και πέρα από τον χρόνο. Σίγουρα, δεν έχουν

να χάσουν πολλά στις αντιπαράθεσείς τους. Έχουν όμως αδιαμφισβήτητα και λιγότερα να κερδίσουν.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 16]

Ίδού λοιπόν πώς μπορούμε να αξιοποιήσουμε δύο «πραγματολογικά» δεδομένα του ποιήματος, το ηρωικό ιδεώδες και τον ανθρωπομορφισμό των θεών, για να διεισδύσουμε στα ενδότερα της ιδεολογίας, της ανθρωπολογίας και της ποιητολογίας του—δηλαδή, για να διδάξουμε την *Ιλιάδα* ως ποίημα αρχίζοντας από το κείμενο και τελειώνοντας σε αυτό.

Ο ηρωικός κώδικας αποτελεί την εννοιολογική εργαλειοθήκη—ένα πραγματικό ελβετικό κλειδί!—με την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε την ανθρωπολογία της *Ιλιάδας* και τον σπουδαιότατο εκείνο τρόπο με τον οποίο το πρώτο ομηρικό έπος προκατασκευάζει την έννοια του τραγικού. Η ιλιαδική ανθρωπολογία χωρίζει τους ανθρώπους σε κατηγορίες ως προς τον βαθμό στον οποίο ανταποκρίνονται στο ηρωικό ιδεώδες. Η σύγκλιση και η απόκλιση παράγει διάφορα αφηγηματικά εφέ:

- Από τη μια είναι η *ειρωνεία* που περιβάλλει τον Αγαμέμνονα, εν μέρει και τον Μενέλαο (τους αρχιήρωες, που όμως δεν είναι *ἄριστοι* ανάμεσα στον στρατό τους), αλλά και τον Οδυσσέα (τον ήρωα που μέλλεται να κρίνει τον πόλεμο, όμως εκπροσωπεί έναν ηρωικό *modus operandi* τελείως ξένο με τον κόσμο της *Ιλιάδας*).
- Από την άλλη είναι ο θαυμασμός που περιενδύονται οι παροπλισμένοι παλαιοί πολεμιστές, όπως ο Νέστορας, ο Φοίνικας ή ο Πρίαμος, θαυμασμός μελαγχολικά νοσταλγικός, αφού οι ήρωες αυτοί δεν μπορούν πια να επηρεάσουν ουσιωδώς τις εξελίξεις, κάτι σαν απόηχος ενός κόσμου που δεν υπάρχει πια.
- Έναν κόσμο όπως θα μπορούσε να είναι, αλλά δεν είναι, δείχνουν να απηχούν και οι ήρωες, που εκπροσωπούν τις πιο υγιείς εκδοχές του ηρωικού ιδεώδους, ο Διομήδης, ο Γλαύκος και ο Αϊάντας. Οι ήρωες αυτοί παραπέμπουν σε έναν κόσμο με οργανωμένες διαδικασίες και κανόνες, έναν κόσμο με *μέτρον*, τον κόσμο ακριβώς που συντρίβουν ο Αγαμέμνονας και κυρίως ο Αχιλλέας, όσο κι αν στο τέλος, επιστρέφοντας τον Έκτορα στον πατέρα του, αποκαθιστά μέρος των χαμένων ισορροπιών.
- Ο Αχιλλέας και ο Έκτορας προσωποποιούν την ιλιαδική εκδοχή του τραγικού—ο πρώτος, εγκλωβισμένος στην εγγενή του ακρότητα, ο δεύτερος αδυνατώντας να διαδραματίσει μέχρι τέλους τον ρόλο του *προμάχου τῆς πόλεως*, αναγκαζόμενος την υστάτη, πεθαίνοντας ο ίδιος, να σκοτώσει την Τροία που πάλεψε να σώσει.

Όλα αυτά δεν θα μπορούσαν να είναι ολοκληρωμένα, αν δεν υπήρχαν και οι θεοί—γιατί οι θεοί και δη το χάσμα μεταξύ θνητών και αθανάτων είναι που σφραγίζει την αίσθηση του τραγικού που εγκαινιάζει η *Ιλιάδα*. Ο άνθρωπος δεν είναι τραγικός μόνο επειδή εγκλωβίζεται σε ένα σύστημα αξιών, αλλά πρωτίστως επειδή είναι προορισμένος να πεθάνει—και η απαθανάτιση στο επικό ποίημα είναι, όπως θα πει πικρά ο Αχιλλέας ο ίδιος, ο νεκρός Αχιλλέας, στην *Οδύσσεια* πια, φτηνή ανταμοιβή.

[ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ 17]

Μπορούμε, λοιπόν, να διδάξουμε την ουσία της *Ιλιάδας* στηριγμένοι σε αποσπάσματα, φτάνει να υιοθετήσουμε αυτή την τρισκελή μεθοδολογία, που συνδυάζει την κειμενοκεντρική, μεγαθεματική και τη συσχετιστική προσέγγιση του έπους και των συστατικών του. Αν στο τέλος της χρονιάς οι μαθητές μας μπορούν να απαντήσουν στα ερωτήματα «τι είναι ο επικός ήρωας», «γιατί ο Αχιλλέας είναι ακραία εκδοχή του ηρωικού ιδανικού» και «πώς ο Έκτορας, τραγικό τω τρόπω, στο τέλος ακυρώνει τον νέο τύπο *homo epicus* που μέχρι τότε έδειχνε να ενσαρκώνει», θα έχουν συλλάβει την ουσία του ποιήματος. Παράλληλα, θα έχουν εφοδιαστεί με την ευαισθησία εκείνη που θα τους βοηθήσει να αντιληφθούν, μερικές τάξεις πιο κάτω, τι είναι το τραγικό.